

ANTI K I N Ė R E T O R I K A (paskaitos konspektas)

Naglis Kardelis

Antikinė retorika yra vienas iš įdomiausių Antikos kultūros fenomenų. Tyrinėdami antikinės retorikos tekstus mes galime suvokti ne tik jų svarbą šiuolaikiniam iškalbos menui, bet ir geriau suvokti pačią antikinę kultūrą kaip visumą. Šiuo požiūriu ypač įdomūs teoriniai antikinės retorikos tekstai, kuriuose formuluojami kalbų sakymo ir tekstų rašymo principai iškalbingai byloja apie patį antikinį mąstymo būdą, Antikos žmogaus pasaulėjautą ir pasaulėvaizdį. Antikinės retorikos taisyklės daug ką pasako apie to meto kūrėjų ir iškalbos meno teoretikų prioritetus. Itin vertingi Antikos autorių pastebėjimai, kuriuose svarstoma apie kompozicinę kalbų struktūrą, bendriausius formaliuosius retorinių tekstų organizavimo principus, kalbų sakymo praktiką, sąsajas tarp turinio ir formos, santykį tarp tradicinių elementų ir originalių kūrybinių inovacijų, retorinės meistrystės ir prigimtinių oratoriaus gabumų bei kūrybinio įkvėpimo. Daugelis teorinių įžvalgų, aptinkamų antikinių retorikos teoretikų darbuose, neprarado aktualumo iki pat mūsų dienų.

Šiuolaikinėje retorikos sampratoje daugiausia dėmesio kreipiami į formos dalykus, tuo tarpu antikinėje retorikos meno koncepcijose ypač akcentuojama kalbų turinio ir harmoningos turinio bei formos elementų pusiausvyros svarba. Šiuo požiūriu labai iškalbinga romėnų politiko ir oratoriaus Katono Vyresniojo ištara: *Rem tene, verba sequentur* („Laikykis dalyko esmės, o žodžiai seks paskui“). Sąsaja tarp kalbos ir mąstymo akivaizdžiausiai išvelgiama senosios graikų kalbos žodyje *logos*, reiškiančiame ne tik *žodį* ir pasakytą ar užrašytą *kalbą*, bet ir *svarstymą*, *santykį*, *proporciją*, *argumentavimo pagrindą*, *racionalų tvarkos principą* ir t. t. (plg. tarptautinius žodžius *logika*, *logistika* ir pan.). Ne mažiau įdomu ir tai, kad graikiškas žodis *rhētorikē* (*tekhnē*), reiškiantis iškalbos meną, *retoriką*, taip pat bendrašaknis graikiškas žodis *rhēma* („žodis, ištara, tai, kas pasakyta“), yra tos pat šaknies, kaip ir lotyniškas daiktavardis *res*, reiškiantis *daiktą*, *dalyką*, *reikalą* (plg. *res publica* – „bendras reikalas, respublika“): labai archajiškas etimologinis ryšys tarp graikiškojo *rhēma* ir lotyniškojo *res* atskleidžia tai, kad Antikos žmogus *daiktą* ir *žodį* (o kartu *dalykinį*, „*daiktinį*“ turinį ir *žodinę* formą) suvokė kaip itin glaudžiai susijusius, o kartais juos net sinkretiškai tapatino, nors lotyniškame žodyje *res* labiau išryškėja *daiktinis*, *dalykinis*, kitaip sakant, *turinio* aspektas, o graikiškajame *rhēma*, iš kurio kilo ir pats retorikos terminas, labiau aktualizuota *žodžio* ir *žodinės formos* semantika.

Dalykinio turinio svarbos pabrėžimas jokių būdu nereiškia, kad antikinės retorikos teoretikai buvo nepakankamai atidūs retorinių kalbų ir tekstų formos dalykams. Priešingai, būtent Antikoje buvo suformuluoti pamatiniai formalieji retorinių tekstų rašymo principai, kuriais bet kuris autorius privalo remtis ir mūsų dienomis. Tai, ką Antikos autoriai, rašę retorikos meno klausimais, yra pasakę apie kalbų ir tekstų formos dalykus, ir mūsų laikais išlaiko kanoninę vertę ir nepraranda universalumo.

Paskirų minčių apie retoriką esama jau ankstyvųjų graikų filosofų – ikisokratikų ir sofistų – tekstuose. Antai ypač įdomūs bene originaliausio senovės graikų filosofo ikisokratiko Herakleito svarstymai apie kosminį Žodį (*Logos*), kurio sampratoje atsispindi filosofo įsitikinimas, kad šis Žodis – kaip *Kalba* ir *Mąstymas* – yra pamatinė viso kosmo ašis ir pagrindų pagrindas: kosmiškasis Žodis, kurio žmogiškasis įsikūnijimas yra žmogui

būdingas žodis, žmogiškasis kalbėjimas ir mąstymas, Herakleito suvokiamas kaip universalus visą tikrovę grindžiantis tvarkos ir harmonijos principas, sutaikantis priešybes ir pateisinantis patį jų egzistavimą. Vis dėlto Herakleito ištarose, kaip ir kitų filosofų ikisokratikų fragmentuose, dar nėra formuluojama jokia išplėtotą retorikos teorija.

Pirmasis graikų mąstytojas, kurio tekstuose jau esama nuoseklesnės retorikos teorijos elementų, yra Platonas: šio filosofo dialoguose, ypač „Faidre“, įdomiai svarstoma apie tuometinę retorinių kalbų sakymo ir tekstų rašymo praktiką, taip pat formuluojami kai kurie bendresnio pobūdžio teoriniai retorikos meno principai. Antai labai įdomi ir vaisinga dialoge „Faidras“ pasakyta Platono mintis, kad *kalba turi būti kuriama kaip gyva būtybė – ji privalanti turėti tarpusavyje derančius galvą, liemenį ir kojas* (t. y. harmoningai suderintus kompozinės struktūros elementus). Šis Platono reikalavimas atsispindi net ir šiuolaikinėje bet kokio teksto komponavimo praktikoje: kiekvienas rišlus tekstas privalo turėti bent tris pagrindines dalis – *įžangą, dėstymą ir išvadą*.

Vis dėlto pirmąją pakankamai išplėtotą ir logiškai nuoseklią retorikos teoriją sukuria universaliausias Antikos mąstytojas Aristotelis. Antikinės retorikos teorijos istorijai ypač svarbūs trys Aristotelio veikalai – „Retorika“, „Poetika“ ir „Topika“. „Retorikoje“, svarbiausiame teoriniame Aristotelio traktate, skirtame tiek retorikos teorijos, tiek ir oratorystės meno praktikos dalykams, svarstoma apie šiuos penkis retorinės kalbos kūrimo ir atlikimo etapus: 1) dalykinės medžiagos, kuri bus panaudota kalboje, *radimo* etapą (*heuresis* – gr. „suradimas, atradimas“); 2) tikslingo, taupaus („ekonomiško“) faktinės medžiagos struktūrinimo ir kalbos kompozinės sąrangos formavimo etapą (*oikonomia* – gr. „tikslingas, taupus („ekonomiškas“) sutvarkymas“, paž. „namų ūkio tvarkymo dėsniai, ekonomika“); 3) konkrečių leksinių ir frastinių priemonių, kurios bus pavartotos kalboje, kitaip tariant, konkrečių žodžių bei frazių, tropų ir kitų meninės raiškos priemonių, taip pat idiomų pasirinkimo etapą (*lexis, phrasis*); 4) pasirašytos kalbos atlikimo iš atminties, kitaip tariant, kalbos „vaidinimo“ būdo pasirinkimo etapą (*hupokrisis* – gr. „vaidyba, apsimetimas, aktorystė“); 5) užrašytos kalbos įsiminimo būdų, kitaip sakant, mnemotechninių priemonių pasirinkimo etapą (*mnēmē* – gr. „atmintis, įsiminimas“).

Aristotelio „Retorikoje“ ir „Poetikoje“ pateikiama pirmoji Vakaruose išplėtotą metaforos teorija, nepraradusi aktualumo iki pat mūsų dienų. Aristoteliškai retorikos teorijai itin būdinga tai, kad kalbų kūrimo ir atlikimo klausimai svarstomi kartu su bendresniais filosofiniais žmogiškojo mąstymo prigimties, susižinojimo ir komunikacijos klausimais.

Helenizmo laikotarpiu susiformuoja du pagrindiniai antikinės retorikos stiliai – *azijinis* retorikos stilius (siejamas su retorikos meno mokyklomis Mažosios Azijos ir gretimų salų miestuose), kuriam būdingas puošnumas, kiek perdėtas dekoratyvumas ir net pompastiškumas, ir *atikinis* retorikos stilius (plėtotas Atėnuose ir Atikoje), kurio pasekėjai akcentavo minties aiškumą, skaidrumą, meninės raiškos priemonių taupumą bei tikslingumą svarbą. Egzistavo ir tarpinis stilius, kurio adeptai mėgino derinti pozityvius abiejų grynųjų stilių elementus.

Iš vėlesnių antikinių tekstų, svarbių antikinei retorikos teorijai ir antikinei literatūros istorijai, galima paminėti Cicerono tekstus „Oratorius“ (*Orator*) ir „Apie oratorių“ (*De oratore*), Horacijaus „Poezijos meną“ (*Ars poetica*), kitaip dar vadinamą „Laišku Pizonams“, Pseudo-Longino traktatą „Apie pakylėtumą“ (*Peri hupsous*), Kvintiliano veikalą „Oratoriaus ugdymo menas“ (*Institutio oratoria*), Filostrato ir kitų vėlyvųjų autorių darbus.

Antikinės retorikos veikalai šiuolaikiniam skaitytojui, ypač Antikos tyrinėtojui, yra įdomūs ne tik kaip originalių teorinių įžvalgų šaltinis, bet ir kaip grožiniai tekstai savo ruožtu – kaip retorikos meno kūriniai, meniniu savo audiniu įkūnijantys skelbiamus retorinius principus: mat kai kuriuose iš jų, antai anoniminiame traktate „Apie pakylėtumą“, plėtojami teoriniai principai čia pat (sinchroniškai) pritaikomi meniškai kuriant tą patį teorinį tekstą, kuriame minėti principai formuluojami.

ANTIČOS AKTUALUMAS ŠIUOLAIKINIAM ŽMOGUI (paskaitos konspektas)

Naglis Kardelis

Į dvasinį Antikos palikimą šiuolaikinis žmogus gali žvelgti dvejopai – kaip į muziejinę vertę turintį *istorinį bei kultūrinį paveldą* ir kaip *aktualumo nepraradusį gyvą įkvėpimo šaltinį*. Be abejo, net jei Antikos paveldas daugeliui šiuolaikinių žmonių būtų visiškai neaktualus, jo vertė bei svarba Vakarų civilizacijai vis tiek išliktų tokia didelė, kad visa, ką paveldėjome iš Antikos, privalėtų būti išsaugota ateities kartoms tiesiog savaime, dėl pačios šio paveldo vertės – būtent muziejinės vertės, neatsižvelgiant į tiesioginį ar netiesioginį paveldėtų kultūrinių lobių aktualumą.

Vis dėlto natūralu paklausti, ar Antikos pasaulio liekanos mums tėra antikvarinis reliktas, kurį mes įsipareigoję išsaugoti ateities kartoms, bet kuris savaime mums – bent jau daugeliui iš mūsų – nėra labai aktualus. Profesionaliems Antikos tyrinėtojams – antikinės literatūros, filosofijos, istorijos, vaizduojamojo meno ir kitų su Antikos pasaulio studijomis susijusių sričių specialistams – yra visiškai akivaizdu, jog tai, ką paveldėjome iš senovės graikų ir romėnų, tikrai nėra tik muziejinių relikto visuma, o šis tas gerokai daugiau – tai, kas gali esmingai pakeisti ne tik Antiką tyrinėjančio mokslininko, bet ir kiekvieno šiuolaikinio žmogaus gyvenimą, jo pasaulėjautą ir pasaulėžiūrą, požiūrį į save patį ir visą aplinkinę tikrovę. Būtent profesionalūs Antikos tyrinėtojai savo mokslinių darbų prasmę privalėtų įžvelgti ne tik savo mėginimuose ištirti, *kas iš tiesų vyko Antikos pasaulyje*, bet ir bandymuose parodyti platesnei neprofesionalų bendruomenei, *kuo Antikos pasaulis gali būti aktualus šiuolaikiniam žmogui, net tiesiogiai nesusijusiam su graikiškų bei romėniškų senienų studijomis*.

Nors būtų neprotinga ir visiškai utopiška antikinės dvasinio gyvenimo formas tiesiogiai visa apimtimi perkelti į mūsų dienas, mes galime įvardyti konkrečias senovės graikams ir romėnams būdingas nuostatas, kurias perimti būtų visiškai nesunku ir kurios ne tik neneigtų šiuolaikinio gyvenimo formų, bet ir esmingai praturtintų šiuolaikinio žmogaus patirtį, suteiktų jam naujų įžvalgų, vizijų ir istorinės perspektyvos jausmą.

Siekiant atskleisti Antikos aktualumą mūsų laikams, dera visų pirma pastebėti labai ryškų skirtumą tarp *bendrosios ir profesinės* antikinio ir šiuolaikinio žmogaus kultūros. Nors senovės graikai ir romėnai tikrai nebuvo pasiekę tokių profesinių aukštumų specialiosiose pažinimo srityse, įvairiuose techniniuose moksluose ir technologijose, kaip šių dienų žmonės, mes, atsižvelgdami į kultūrinius Antikos pasiekimus, galime pagrįstai įtarti, kad bendroji antikinio žmogaus kultūra buvo gerokai aukštesnė. Net ir šiais laikais apie bendrąją asmens kultūrą nemaža dalimi sprendžiama pagal tai, kiek jis susipažinęs su antikinėmis kultūra ir pramokęs klasikinių kalbų. Senovės graikų mąstytojai, antai Platonas, aptardami skirtį tarp bendrosios ir profesinės kultūros, brėžė skirtį tarp *tekhnē* (meistrystės, amato, technikos ir techniškai suvokiamo meno) ir *skholē* (laisvo laiko bei to, kas veikiama laisvalaikio savo malonumui, siekiant ugdyti save kaip visapusę asmenybę): net ir daugelyje naujųjų Europos kalbų vartojamas mokyklą reiškiantis žodis yra kilęs iš minėto graikiško žodžio, reiškiančio laisvą laiką ir tai, kas veikiama laisvalaikio (plg. anglų k. *school*, vokiečių k. *Schule*, rusų k. *škola* ir t. t.).

Palyginti su Antikos laikų žmogumi – bent jau laisvu žmogumi – šiuolaikinis žmogus pernelyg daug dėmesio ir laiko skiria savo profesinei veiklai, kitaip tariant, *tekhnē* sferai

ir per mažai laiko skiria *laisvalaikiui*, tai sričiai, kurią senovės graikai įvardijo žodžiu *skholē*. Būtent ši aplinkybė ir lemia dvasinį šiuolaikinio žmogaus skurdą, bendrosios kultūros stoką, akiračio siaurumą, istorinės perspektyvos ir apskritai platesnės vizijos neturėjimą, pagaliau egzistencinį pasimetimą bei emocinį pakrikimą.

Tad dėmesinga atožvalga į dvasines antikinio žmogaus praktikas, į senovės graikų bei romėnų rūpinimąsi savo bendrąja kultūra turėtų nemažą teigiamą poveikį ir pasimetusiam šiuolaikiniam žmogui.

Kitas svarbus dalykas, kuris galėtų būti aktualus daugeliui iš mūsų – tai antikinių dvasinės raiškos būdų, to, ką galėtume pavadinti dvasinio gyvenimo formomis ar „žanrais“, grynumas. Būtent graikai pirmieji Vakaruose sukūrė pačią literatūros žanro sąvoką bei sampratą, kurias perėmė ir visa vėlesnė vakarietiškoji kultūros tradicija, bet įdomiausia tai, kad graikiškąją žanro sąvoką galima suvokti gerokai plačiau ir taikyti ne tik literatūrai. Gebėjimas išvelgti grynąsias formas tiek gamtoje, nežmogiškame pasaulyje, tiek kultūroje, žmogiškosios kūrybos srityje, lėmė antikinio žmogaus dėmesingumą idealiajam formos pradui, pajėgumą kurti idealizacijas, net tam tikrą tik antikiniam žmogui būdingą dvasinio prado išaukštinimą, tai, ką pavadintume stichine idealistine antikinio žmogaus nuostata. Šią nuostatą regime visoje senovės graikų kultūroje – nuo idealizuotų klasikinio laikotarpio graikų skulptūrų iki Platono idėjų teorijos. Su formos principu tiesiogiai susijęs ir *individualizacijos* bei autonomiško *individo*, kitaip tariant, autentišką dvasinę savo *formą* turinčio *asmens* iškėlimas, būdingas Antikai, be kurio neįsivaizduotume ir vakarietiškos politinės kultūros bei vakarietiškos demokratinės politikos. Galėtume net pasakyti, kad graikams būdingas „švarus“ žvilgsnis į aplinkinį pasaulį, pajėgumas mąstyti aiškiai ir skaidriai, lėmė nepaprastus jų pasiekimus tiek menuose, tiek moksluose, tiek ir filosofijoje.

Šiuolaikinis žmogus dėl informacijos pertekliaus ir paprasčiausios laiko stokos jau nesugeba nei gyventi, nei dirbti, nei kurti, nei paprasčiausiai būti *grynojo žanro režimu*: viską sumesdamas į vieną krūvą ir viską suplakdamas su viskuo, jis tarsi nori aprėpti viską ir viską nuveikti vienu metu, bet tokio užmojo rezultatai – apgailėtini: viskas, ką jis nudirba, atrodo atlikta atmestina, sujauktai, kitaip sakant, *sinkretiškai*, be plačiai suvokiamo žanro pajautos, taip būdingos antikiniam žmogui, ypač klasikinio laikotarpio graikui.

Tad ir šiuo požiūriu šiuolaikinis žmogus iš Antikos žmogaus turi daug ko pasimokyti. Kaip jau minėjome, svarbu perimti pačias dvasines antikinio žmogaus nuostatas (bent jau kai kurias iš jų), o ne akiai mėgžioti konkrečius kultūrinius senovės graikų bei romėnų pasiekimus.

Be abejo, Antika šiuolaikiniam žmogui aktuali ne tik dėl šioje paskaitoje paminėtų dalykų – jų yra gerokai daugiau. Šiais pavyzdžiais norėjome tik parodyti, kad mūsų santykis su antikiniu palikimu privalo būti ne tik muziejinis, antikvarinis, bet ir kūrybingai šiuolaikiškas.